

Recenzja pracy doktorskiej
napisanej w Katedrze Historii Bizancjum
Instytutu Historii na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego
(Autor: dr hab. Piotr Kochanek, prof. KUL)

Jan Mikołaj Wolski, *Kultura monastyczna w późnośredniowiecznej Bułgarii*, praca napisana w Katedrze Historii Bizancjum pod kierunkiem prof. dra hab. Mirosława J. Leszki, Łódź 2017.

Rozprawa doktorska Pana Jan M. Wolskiego liczy w sumie 215 stron. Składa się z dziewięciu części: 1) Karta tytułowa; 2) Spis treści (s. 2); 3) Wstęp (s. 5-10) – liczy zatem 6 stron i posiada 14 przypisów (= 2, 333 przypisów/strona); 4) Rozdział I (s. 11-48) – to 38 stron opatrzonych 136 przypisami (= 3, 578 przyp./s.); 5) Rozdział II (s. 49-162) – obejmuje 114 stron i 550 przypisów (4, 824 przyp./s.); 6) Zakończenie (s. 163-164); 7) Wykaz skrótów (s. 165) – zawiera 5 abrewiacji; 8) Bibliografia (s. 165-187) jest podzielona na “źródła” (s. 165-171) i “opracowania” (s. 171-187); 9) Apendyks (s. 188-215) zawiera reguły odnoszące się do mnichów z *Nomokanonu CLAI 1160*.

Bibliografia źródeł liczy 77 publikacji (wydań krytycznych i przekładów), natomiast bibliografię opracowań składa się 315 pozycji. (Nie wliczono tutaj 17 niżej wymienionych publikacji, których Autor nie uwzględnił w swym wykazie bibliograficznym). Te ostatnie Autor podzielił na opracowania pisane alfabetem łacińskim (130 pozycji), cyrylicą (publikacje bułgarskie, rosyjskie i serbskie = 183 pozycje) i alfabetem greckim (2 pozycje). W sumie na 315 opracowań najwięcej, bo aż 122 (38, 730%) to prace badaczy bułgarskich. Drugie miejsce zajmują publikacje anglojęzyczne = 59 (18, 730%). Dalszy zaś “ranking” przedstawia się następująco: po rosyjsku = 40 (12, 698%); po polsku = 31 (9, 841%); po serbsku = 21 (6, 666%); po francusku = 20 (6, 349%); po włosku = 10 (3, 174%); po niemiecku = 9 (2, 857%); po grecku = 2 (0, 634%); po rumuńsku = 1 (0, 317%). W sumie Autor cytuje opracowania publikowane w 10 językach. Przewaga prac w języku bułgarskim świadczy nie tylko o znajomości tegoż języka przez Pana J.M. Wolskiego, ale jest przede wszystkim dowodem rzetelności badawczej młodego naukowca, gdyż właśnie do znajomości literatury bułgarskiej obliuguje go temat rozprawy doktorskiej. Z kolei niedociągnięciem analizowanej bibliografii jest to, że nie zawiera ona pewnej liczby pozycji, które zostały zacytowane w przypisach: ● por. s. 22, przyp. 31: M. ŁAWRESZUK, *Modlitwa wspólnotowa. Historyczny rozwój prawosławnej tradycji liturgicznej*, Białystok 2014; ● por. s. 54, przyp. 27: J. BOCHENEK, *Zarys ascetyki*, Warszawa 1972; S.P. BROCK, *Spirituality in the Syriac Tradition*, Kottayam 2005; J. CHRYSOLOGOS, *John Climacus. From the Egyptian Desert to the Sinaite Mountain*, New York 2016; P. EVDOKIMOV, *Wieki życia duchowego. Od ojców pustyni do naszych czasów*, tłum. M. Tarnowska, Kraków 1996; P. HAGMAN, *The Asceticism of Isaac of Nineveh*, Oxford 2010; I.

HAUSHERR, *L'hésychasme. Étude de spiritualité*, „Orientalia Christiana Periodica” 22, 1956, s. 5–40, 247–285; M. KOZERA, *Ideaty Ojców pustyni: Pathos i apatheia*, Lublin 2000; K. LEŚNIEWSKI, „Nie potrzebują lekarza zdrowi...” *Hezychastyczna metoda uzdrawiania człowieka*, Lublin 2006; L. NIEŚCIOR, *Anachoreza w pismach Ewagriusza z Pontu*, Kraków 1997; T. ŠPIDLÍK, I. GARGANO, *Duchowość Ojców greckich i wschodnich*, tłum. J. Demska, Kraków 1997; T. ŠPIDLÍK, M. TENACE, R. ČEMUS, *Questions monastiques en Orient*, Roma 1999; T. ŠPIDLÍK, *Duchowość chrześcijańskiego Wschodu. Przewodnik systematyczny*, tłum. L. Rodziewicz, Kraków 2006; R. SZMURŁO, *Życie monastyczne w pismach Szenutego z Atrippe*, Warszawa 2001; A. VOÖBUS, *History of Asceticism in the Syrian Orient. A Contribution to the History of Culture in the Near East*, [t.] 2: *Early Monasticism in Mesopotamia and Syria*, Louvain 1960; D. WACŁAWIK, *Szansa człowieka na uświęcenie. Próba odczytania nauki św. Bazylego Wielkiego*, Warszawa 1995; • por. s. 94, przyp. 75: A. VOÖBUS, *History of Asceticism in the Syrian Orient. A Contribution to the History of Culture in the Near East*, [t.] 2: *Early Monasticism in Mesopotamia and Syria*, Louvain 1960; • por. s. 111, przyp. 10: Б. НИКОЛОВА, *Неравният път на признанието. Каноничното положение на Българската църква през Средновековието*, София 2001. Jest to przynajmniej 17 pozycji, które Autor dodał zapewne już po zamknięciu zasadniczej pracy redakcyjnej i zapomniał dopisać do wykazu bibliograficznego.

Z kolei w przedstawionej wyżej strukturze formalnej rozprawy doktorskiej widać pewne mankamenty. Pierwszym jest nieuwzględnienie wstępu w spisie treści. W konsekwencji tego przeoczenia wstęp w rzeczonym spisie wchodzi w paginację I rozdziału. Drugim niedociągnięciem jest numeracja przypisów II rozdziału, w którym każdy z trzech paragrafów ma osobno numerowane noty podtekstowe: par. 1: *Ideaty życia mniszego* (s. 49-85, przyp. 1-203); par. 2: *Styl życia monastycznego* (s. 86-106, przyp. 1-137); par. 3: *Mnisi a społeczeństwo* (s. 107-162, przyp. 1-210). Ten stan rzeczy sprawia wrażenie, że początkowo planowano podział dysertacji nie na dwa rozdziały, lecz na dwie części, których obecne paragrafy miały być rozdziałami. Wówczas ich osobna numeracja nabiera sensu. Wydaje się też, że podział recenzowanego doktoratu na dwie części, a nie na dwa rozdziały, byłby bardziej wskazany z metodologicznego punktu widzenia. Trzecim niedociągnięciem formalnym są bezpośrednie sekwencje dwóch tytułów, bez rozdzielenia ich choćby krótkim tekstem wprowadzającym, np. s. 49: umieszczono bezpośrednio po sobie *Rozdział II. Kultura monastyczna* i *II.a. Ideaty życia monastycznego* – brak tu tzw. “główki” do rozdziału, czyli niewielkiego (5-6 linijek) tekstu wprowadzającego. Ten sam błąd popełniono na s. 86, tym jednak razem w relacji: tytuł paragrafu – tytuł punktu (w ramach tegoż paragrafu). Czwartym przeoczeniem formalnym jest pozostawienie “samotnego” tytułu na dole strony (por. s. 47. 97)

* * *

Rdzeń dysertacji składa się z wstępu, dwóch rozdziałów oraz zakończenia (s. 5-164), czyli liczy 160 stron.

We wstępie Pan J.M. Wolski jasno definiuje przedmiot swoich badań w ramach tzw. analizy tematu. Podkreśla tutaj teleologiczny, bo ukierunkowany na zbawienie duszy, pragmatyzm bułgarskiej kultury monastycznej. Dodać wypada, że jest to cecha monastycyzmu jako takiego i stanowi ona fundament całego chrześcijańskiego życia mniszego. Z kolei w odniesieniu do bibliografii przedmiotu Autor słusznie zauważa, że *znaczna część przywoływanych w tej pracy źródeł cerkiewno-słowiańskich (średniobułgarskich) pozostaje nieznaną polskim czytelnikom, a co więcej ich wydania są w Polsce niedostępne lub trudnodostępne* (s. 9). Jest to jednocześnie słuszne podkreślenie sensu i wartości podjętego przez Doktoranta tematu, który na gruncie polskim jest prawie nieobecny.

Pierwszy rozdział jest logiczną kontynuacją zawartej we wstępie uwagi, dotyczącej źródeł cerkiewno-słowiańskich. Odnosi się do tego zagadnienia już sam krótki tytuł rozdziału: *Źródła*. Autor rozpoczął go rozważaniami dotyczącymi lektury mnichów (s. 13-34). Oparł się tutaj na analizach inwentarzy bibliotek zakonnych, typikonach oraz na zachowanych kodeksach. U podstaw monastycyzmu, jak i chrześcijaństwa jako takiego, leży oczywiście Biblia. Jej lektura była też (i pozostaje do dziś) podstawą życia monastycznego. Szczególnie ważna była Księga Rodzaju, Księga Psalmów i Ewangelie, czy szerzej Nowy Testament jako taki. Obok Biblii zalecano mnichom teksty parenetyczne: żywoty świętych, pouczenia Ojców Kościoła oraz teksty hagiograficzne. Jak wynika z analiz przeprowadzonych przez Doktoranta najpopularniejszą lekturą parenetyczną była w późnośredniowiecznym monastycyzmie bułgarskim *Drabina rajy* Jana Klimaka (ok. 580 - ok. 650). Ważne były także pisma Efrema Syryjczyka (ok. 305-373), traktaty ascetyczne Bazylego z Cezarei (329-379), niektóre dzieła Jana Chryzostoma (ok. 350-407), *Nauki ascetyczne* Doroteusza z Gazy (ok. 510 - ok. 580), a także *Katechezy* Teodora Studyty (758-826). Jak łatwo zauważyć, chodzi tutaj o wielkich i uznanych powszechnie mistrzów życia duchowego chrześcijańskiego Wschodu. W tym względzie monastycyzm bułgarski mieści się dokładnie w głównym nurcie chrześcijańskiego monastycyzmu, czerpiąc z jego najlepszych wzorów. Lektura mnichów bułgarskich formuje ich tak, aby stanowili integralną część monastycyzmu jako takiego, a w szczególności monastycyzmu wschodniego. Drugim segmentem analizowanym przez Pana J.M. Wolskiego są teksty normatywne (s. 35-39), czyli te, które bezpośrednio i zwykle drobiazgowo regulowały życie mnisze. Do takich źródeł należą przede wszystkim nomokanony. Następnie rozważane są żywoty późnośredniowiecznych mnichów bułgarskich (s. 39-43), żywoty świętych mnichów napisane w XIII i XIV wieku (s. 44-47) oraz dokumenty donacyjne (s. 48). Można powiedzieć, że objętość poszczególnych paragrafów wskazuje już na ważność

poszczególnych grup źródeł w życiu monastycznym. Przegląd ten jest z punktu widzenia wewnętrznej logiki recenzowanej dysertacji całkowicie uzasadniony. Pełni bowiem z jednej strony funkcję hierarchizująco-porządkującą, z drugiej zaś sugeruje kierunek duchowej formacji mnichów, zorientowanej na zbawienie własnej duszy. Podkreśla także rolę lektury w życiu monastycznym i to lektury tekstów trudnych. To zaś świadczy o wyrobieniu intelektualnym tego środowiska. W ten sposób Autor wskazuje *implicite*, że jego dysertacja dotyczy duchowo-intelektualnej elity bułgarskiego społeczeństwa. W konsekwencji tzw. wysoka kultura bułgarska tego okresu jest niemal tożsama z kulturą monastyczną. Jest to również doświadczenie wielu krajów ówczesnej Europy, gdzie życie intelektualne elit było *grosso modo* skupione wokół klasztorów. Konsekwencją tego są wzniosłe ideały etyczno-moralne, nawet jeśli w praktyce były one niekiedy marginalizowane. Można powiedzieć, że pierwszy rozdział ukazuje czytelnikowi więcej niż zamierzał mu przekazać sam Autor doktoratu. Ten właśnie moment oddaje dobrze istotę ducha kultury monastycznej jako takiej w aspekcie lektury źródeł, którą jest silne odniesienie do Transcendencji. Nie umniejsza to oczywiście w niczym wkładu pracy Autora, który należy ocenić bardzo wysoko.

Drugi rozdział, noszący tytuł *Kultura monastyczna*, poświęcony został wcielaniu w życie biblijnego obrazu świata i człowieka-mnicha, który w prezentowanym tutaj kontekście jest przedstawiany jako swego rodzaju *korona stworzenia*. U podstaw tej wizji leżą pisma Bazylego z Cezarei, co Autor słusznie wyeksponował (s. 50) na początku pierwszego paragrafu pt. *Ideały życia monastycznego* (s. 49-85). Ideały te charakteryzuje następnie w trzech punktach: 1. *Kseniteia, wyobcowanie i wyrzeczenie się świata i siebie* (s. 59-77); 2. *Pokuta* (s. 77-80); 3. *Modlitwa* (s. 80-85). Autor poprawnie analizuje podjęte zagadnienia. Słusznie też zauważa, że *napięcie między wysokimi ideałami i słabością ludzką było z pewnością elementem codzienności mniszej* (s. 77). Niepotrzebnie tylko, wyjaśniają znaczenie terminów *anachoreza* i *kseniteia*, odwołuje się do słowników O. Jurewicza i Z. Abramowiczówny (s. 59), zamiast do np. *A Patristic Greek Lexikon*, ed. by G.W.H. Lampe, Oxford 2014 (wyd. 24) lub do specjalistycznych artykułów zamieszczonych w: H.J. Sieben, *Voces. Eine Bibliographie zu Wörtern und Begriffen aus der Patristik (1918-1978)*, Berlin 1980 [Reprint: Berlin 2014], czy też do aktualizacji danych zawartych w pracy H.J. Siebena, ukazujących się systematycznie w *Bibliographia Patristica*. Drugi paragraf, *Styl życia monastycznego* (s. 86-106), został podzielony na cztery punkty: 1. *Cenobityzm* (s. 86-93); 2. *Anachoretyzm* (s. 93-97); 3. *Hezychazm i semianachoretyzm* (s. 97-101); 4. *Idiorytmia, autoproskoptyzm i inne nieprawidłowości w życiu monastycznym* (s. 101-106). Autor dysertacji, opierając się na źródłach, klarownie przedstawia poszczególne zagadnienia. Na podstawie przeprowadzonych analiz Pan J.M. Wolski twierdzi, że *cenobityzm był podstawową formą życia monastycznego w późnośredniowiecznej Bułgarii* (s. 86 i 93). Jednak z drugiej strony lektura źródeł

zmusza Autora do tego, aby określić anachorezę czyli pustelnicstwo jako najdoskonalszy sposób życia monastycznego, najwyższy stopień ascezy (s. 93), bardzo wysoko ceniony w późnośredniowiecznej Bułgarii (s. 94-95), choć dostępny dla nielicznych. Z kolei wspominając o bułgarskich wspólnotach hezychastycznych w omawianym przez siebie okresie J.M. Wolski podkreśla, że na bazie zachowanych źródeł niewiele da się powiedzieć na ich temat (s. 100). W ostatecznym rozrachunku czytelnik uzyskuje pewien przegląd form życia monastycznego. Jednak stale aktualna jest "przestroga" Autora na temat ubóstwa zachowanych w tej materii źródeł oraz ich specyficznego charakteru. Drugi paragraf tego rozdziału kończą rozważania na temat potencjalnych aberracji w życiu monastycznym. Za taką uchodziła swego czasu idiorytmia. *Próba wyrugowania tej nowiki był typikon Góry Atos wprowadzony przez Manuela II chryzobullą z 1406 r. W szerszym ujęciu była to próba nieudana, bowiem w okresie późniejszym idiorytmia systematycznie wypierała cenobityzm, a w XVII wieku wszystkie klasztory atonickie były już idiorytmiczne* (s. 102). W dalszej zaś części swego wywodu Autor słusznie zauważa: *Wydaje się, że w drugiej połowie XIV wieku obserwowamy idiorytmię in statu nascendi* (s. 106). W ten sposób powyższe analizy ukazują etapy ewolucji życia monastycznego, przy czym wcześniej wypracowane formy nie zanikały, lecz współistniały z nowymi. Z drugiej strony łatwo zrozumieć opór środowiska przed tzw. nowinkami. Autor nie analizuje głębiej tego zagadnienia, co jest związane ze stanem zachowania bułgarskich źródeł, jednak mimochodem porusza jeden z ciekawszych tzw. problemów tła, stanowiących wyciszony element kultury monastycznej. Z kolei trzeci i ostatni paragraf drugiego rozdziału, *Mnisi a społeczeństwo* (s. 107-162), dzieli się na następujące punkty: 1. *Zyciorysy świętych mężów* (s. 110-141); 2. *Opiekunowie i obrońcy państwa* (s. 141-150); 3. *Duszpasterstwo mniszę* (s. 151-158); 4. *Klasztory – centra działalności gospodarczej, literackiej i edukacyjnej* (s. 159-162). W przypadku pierwszego, najobszerniej potraktowanego zagadnienia Autor informuje czytelnika: *Interesuje nas (...) nie tylko działalność publiczna (...) mnichów, ale również miejsce jakie zajmowała ona w ich życiu. Dlatego też postaram się przedstawić stosunkowo pełne curriculum vitae tych kilku znanych nam postaci bułgarskich mnichów z XIII-XIV w., skracając jedynie wątki poboczne z naszego punktu widzenia* (s. 110). Autor słusznie podkreśla niewielką bazę źródłową, na której może oprzeć swe analizy. Chodzi *de facto* o sześć żywotów mnichów, które J.M. Wolski porządkuje według chronologii. Są to żywoty: Joachima I Tyrnowskiego, Grzegorza Synaity, Teodozjusza Tyrnowskiego, Romiła Widyńskiego, Efrema z Peći i Eutyliusza Tyrnowskiego. Punkt ten zamyka dobre podsumowanie (s. 137-141). Z kolei w punkcie drugim (*Opiekunowie i obrońcy państwa*) Autor zauważa słusznie, że *rozłaczanie opieki modlitewnej było tym sposobem służby społeczeństwu, który współgrał doskonale z głównym celem życia monastycznego – zbawieniem własnej duszy* (s. 141). W konsekwencji *rola klasztorów, tak jak ją przedstawiają dokumenty donacyjne władców, jest paralelna do roli, którą przypisywano świętym* (s. 144). W

tych rozważaniach Autor zawarł *implicite* wiele cennych spostrzeżeń, zachowując jednocześnie *explicite* pełny dystans do omawianych kwestii. Punkt ten zatem, choć liczy tylko 10 stron tekstu, jest jednym z ważniejszych w recenzowanej pracy. Zawiera bowiem wiele cennych intuicji z zakresu tzw. teologii politycznej, których charakter wykracza daleko poza realia średniowiecznej Bułgarii. W podobnym kontekście jawi się punkt trzeci (*Duszpasterstwo mniszę*) oraz czwarty (*Klasztory – centra działalności gospodarczej, literackiej i edukacyjnej*). Należy je uznać za najcenniejsze części recenzowanej rozprawy, które być może Autor rozwinie w następnych publikacjach. Z drugiej strony warto zauważyć, że w tytule tego rozdziału popełniono pewien metodologiczny błąd polegający na tym, że jego tytuł jest zarazem zasadniczą częścią tytułu całej recenzowanej tutaj rozprawy. Rozdziałowi temu brakuje również podsumowania *sensu stricto*, chociaż materiał w nim zawarty daje wszelkie przesłanki do wyciągnięcia głębokich i ważkich wniosków. Niemniej jednak logiczna struktura całości tej części dysertacji oraz liczne i bardzo trafne spostrzeżenia Autora każą wysoko ocenić ten rozdział, mimo sygnalizowanych potknięć.

Zakończenie prócz krótkiego, całościowego podsumowania wyników badań źródłowych, zawiera także bardzo ważną intuicję, która brzmi: *Wydaje się, że część kwestii, które pozostawiłem bez rozwiązania, można by wyjaśnić, odwołując się do przykładów z sąsiedniego Bizancjum i Serbii, których kultura jest lepiej udokumentowana źródłowo. Ten kierunek badań jest moim zdaniem najwłaściwszym sposobem kontynuacji przedstawionych tu prac* (s. 164). Uwaga ta świadczy o dojrzałości badawczej Pana J.M. Wolskiego, wskazując jednocześnie na potencjalny wektor Jego dalszego, intelektualnego rozwoju. Z punktu widzenia polskiej historii historiografii jest to cenna deklaracja, tym bardziej, że w środowisku łódzkich badaczy historii Bizancjum daje ona realną nadzieję na to, że stanie się deklaracją z pełnym pokryciem i z czasem zamieni się w realny fakt.

* * *

Recenzowana rozprawa posiada pewną ilość mankamentów, głównie technicznych, których usunięcie podniosłoby jeszcze wartość tej pracy.

1. Potknięcia stylistyczne, np.: ● s. 5, lin. 1-2 od dołu; ● s. 14, przyp. 7, lin. 1 od dołu; ● s. 20, przyp. 28, lin. 2-3 od góry; ● s. 74, lin. 9 od góry.
2. Nie zawsze właściwe stosowanie znaków interpunkcyjnych, głównie przecinków.
3. W planie pracy brak niektórych podpodziałów, np.: s. 22 – *Psalmodia, hymnografia i lektura biblijna*; s. 26 – *Lektury zalecane przez typikony i inne świadectwa piśmienne*.
4. Stosowanie dwóch rodzajów cudzysłowu: 1. „; 2. „”.
5. Warto zdać sobie sprawę, że sformułowanie: (...) *Heksameron (tj. Homilie na Ksiege Rodzaju ...)* (s. 27, lin. 2 od dołu) nie jest do końca poprawne. Mianem *Heksameronu* określa się bowiem tylko homilie, będące komentarzem do opisu sześciu dni stworzenia (Rdz 1, 1-31 (tzw.

pierwszy opis stworzenia) oraz 2, 10-14 (tzw. perykopa na temat czterech rzek Edenu) – bez opisu stworzenia człowieka), a zatem do początku Księgi Rodzaju, a nie do całej rzeczonyj księgi Starego Testamentu. Z drugiej jednak strony homilie na Księgę Rodzaju jako taką mieszczą w sobie siłą rzeczy elementy tzw. *Hexameronu*, choć są one często bardzo powierzchowne. Zestawienie tych źródeł patrystycznych i średniowiecznych, odnoszących się do sześciu dni stworzenia, znajduje się w: F.E. Robbins, *The Hexaemeral Literature. A Study of the Greek and Latin Commentaries on Genesis*, Chicago 1912, s. 93-104; Y.-M.J. Congar, *Le thème de Dieu-Créateur et les explications de l'Hexaméron dans la tradition chrétienne*, [w:] *L'Homme devant Dieu. Mélanges Henri de Lubac*, Paris 1963, t. 1, s. 189-222.

6. Warto też, choćby w przypisie, wskazać na cytaty biblijny w przywoływanym dziele patrystycznym, por. s. 52, lin. 6 od góry: w cytacie z *Drabiny raju* Jana Klimaka – *Są to wiara, nadzieja i miłość, a największa z nich jest miłość* – jest *de facto* cytaty z 1 Kor 13, 13.

7. Brak prawego marginesu: s. 141, przyp. 131.

8. Cytowany wśród opracowań (s. 171) *Cyryl ze Scytopolis, Żywoty mnichów palestyńskich*, tłum. E. Dąbrowska, wstęp i kom. R. Kosiński, Kraków 2011 powinien się znaleźć w bibliografii źródeł. Podobnie jak *Filokalia. Teksty o modlitwie serca*, przekł. i oprac. J. Naumowicz, Tyniec 1998 (s. 172).

9. S. 189, pkt. 6-10. Wydaje się, że czcionka łacińska jest tu inna niż w reszcie rozprawy.

10. Natomiast literówki i inne drobne uchybienia wykazuje poniższa, nie pretendująca do kompletności errata.

Koordinaty: strona, przypis, linijka	jest	powinno być
s. 5, lin. 12 od góry	ἡ ἄσκησις	ἡ ἄσκησις
s. 10, lin. 7 od dołu	Georgiego	Georgiego
s. 14, lin. 6 od dołu	(...) autorytetem, i byli (...)	(...) autorytetem i byli (...)
s. 15, lin. 10 od góry	Klasztorami	klasztorami
tamże, lin.13 od góry	(...) typikonów polecającymi (...)	(...) typikonów, polecającymi (...)
s. 16, lin. 9 od góry	Spelaioitissy	[lepiej – P.K.] Speliotissy [lub] Spiliotissy
s. 16, przyp. 13	Spalaioitissy	[lepiej – P.K.] Speliotissy [lub] Spiliotissy
s. 19, lin. 7 od dołu	Spalaioitissy	[lepiej – P.K.] Speliotissy [lub] Spiliotissy
s. 24, przyp. 39	Magdalion	Magdalino
s. 24, przyp. 42	wspominanej	wspominanej
s. 26, lin. 1 od dołu	Ewnagelię	Ewangelię
s. 27, lin. 2 od dołu	(...) na księgę Rodzaju, (...)	(...) na Księgę Rodzaju, (...)
s. 29, lin. 2 od góry	Teologoa	Teologa
tamże, lin. 10 od góry	złotoustego antiocheńczyka	Złotoustego Antiocheńczyka
tamże, lin. 10 od dołu	Spalaioitissy	[lepiej – P.K.] Speliotissy [lub] Spiliotissy
s. 30, lin. 12 od góry	<i>Drabinę raju</i> ⁷¹	<i>Drabinę raju</i> ⁷¹
s. 30, przyp. 71	odczytywane	odczytywanej
s. 34, lin. 7 od góry	(...) mistrzowi siedmiokrotnie (...)	(...) mistrzowi, siedmiokrotnie (...)
tamże, lin. 6 od dołu	(...) tekst wykładający (...)	(...) tekst, wykładający (...)
tamże, przyp. 86, lin. 2 od dołu	Tyrnoskiego	Tyrnowskiego

s. 35, przyp. 86, lin. 7 od dołu	miedzy	miedzy
s. 36, przyp. 87, lin. 3 od góry	zewzględu	ze względu
s. 39, przyp. 100, lin. 1 od dołu	Θεσσαλονίκη	Θεσσαλονίκη
s. 43, lin. 9 od góry	(...) Eutymiusza, dobrze (...)	(...) Eutymiusza i dobrze (...)
s. 47, lin. 5 od dołu	(...) interesujące, z tego (...)	(...) interesujące z tego (...)
s. 50, przyp. 9	<i>Etudes</i>	<i>Etudes</i>
tamże	<i>orientale</i>	<i>orientale</i>
s. 54, przyp. 27, lin. 3 od góry	<i>L'hésychasm</i>	<i>L'hésychasme</i>
tamże	<i>Etude</i>	<i>Etude</i>
tamże, lin. 4 od góry	(...) <i>Near East. II Early</i> (...)	(...) <i>Near East, [t.] 2: Early</i> (...)
s. 58, lin. 12 od góry	jedyni	Jedynie
s. 59, lin. 10 od dołu	(...) krewnymi to (...)	(...) krewnymi, to (...)
s. 63, lin. 2-3 od góry	(...) <i>Joachima</i> w opisie (...)	(...) <i>Joachima</i> , w opisie (...)
s. 63, lin. 3 od góry	(...) mowa jest już porzuceniu (...)	(...) mowa jest już o porzuceniu (...)
s. 76, lin. 8 od góry	Stan rozdzielenia w który popadł Romil jest (...)	Stan rozdzielenia, w który popadł Romil, jest (...)
s. 84, przyp. 200, lin. 2 od góry	<i>Gesu</i>	<i>Gesu</i>
tamże	<i>nell'esicasmo</i>	<i>nell'esicasmo</i>
tamże, lin. 3 od dołu	<i>dell' preghiera</i>	<i>della preghiera</i>
tamże, lin. 2 od dołu	<i>dell' Associazione</i>	<i>dell' Associazione</i>
s. 86, lin. 7 od dołu	Zazwyczaj trwał (...)	Zazwyczaj trwał (...)
s. 87, przyp. 12	<i>Pustyni judzkiej</i>	<i>Pustyni Judzkiej</i>
s. 88, przyp. 16	<i>Eglise</i>	<i>Eglises</i>
s. 88, przyp. 20, lin. 1 od dołu	<i>разкопки</i> „Археология“	<i>разкопки</i> „Археология“
s. 89, przyp. 27, lin. 2 od dołu	róžnośredniośredniowiecznym	róžnośredniowiecznym
92, przyp. 58, lin. 2 od dołu	<i>Ordained</i>	<i>Ordained</i>
tamże	(...) <i>of the Great Habit</i> (...)	(...) <i>of the Great and the Small Habit</i> (...)
s. 94, przyp. 75, lin. 1-2 od góry	(...) <i>Near East. II Early</i> (...)	(...) <i>Near East, [t.] 2: Early</i> (...)
s. 97, przyp. 91	Kalikst	KALIKST
s. 99, lin. 6 od góry	(...) Najpierw w Parorii Grzegorz Synaita oddelegował go (...)	(...) Najpierw w Parorii, dokąd Grzegorz Synaita oddelegował go (...)
s. 101, przyp. 113, lin. 1 od góry	ὁ ἀββᾶ	ὁ ἀββᾶ
s. 102, przyp. 119	E. A. Mendieta	E. Amand de Mendieta
s. 105, przyp. 133	αὐτεξουσίως	αὐτεξουσίως
s. 107, lin. 8 od góry	ruch	ruchu
s. 110, przyp. 9, lin. 3 od dołu	„Roczniki Teologii Kanonicznej”	„Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”
s. 111, przyp. 10, lin. 1 od dołu	(...) 2001, s. (...)	(...) 2001, s. (...)
s. 112, lin. 6-7 od góry	(...) nie będą brać (...)	(...) nie będą brał (...)
s. 114, przyp. 22, lin. 4 od góry	Θεσσαλονίκη	Θεσσαλονίκη
s. 117, lin. 5 od dołu	zakres	[lepiej – P.K.] zasięg
s. 117, przyp. 36, lin. 2 od góry	Ashgate 2011	Farnham 2011
s. 119, lin. 7 od góry	(...) Kilifarewie gdzie (...)	(...) Kilifarewie, gdzie (...)
s. 120, lin. 6 od góry	skąd inąd	skądinąd
s. 122, lin. 2 od dołu	iguemna	igumena
s. 123, przyp. 62, lin. 1 od góry	<i>esicsti</i>	<i>esicsti</i>
s. 125, lin. 12 od góry	radzili się (...)	Radzili się (...)
tamże, lin. 13 od góry	szukali (...)	Szukali (...)
s. 126, lin. 5 od dołu	Wydaje się że (...)	Wydaje się, że (...)
s. 128, przyp. 82, lin. 2 od góry	ed. C.G. CONTICELLO	sous la dir. De C.G. CONTICELLO
s. 134, przyp. 106, lin. 2 od góry	Eutymiusza	Eutymiusza
s. 136, lin. 10 od góry	stosunkową	stosunkowo
s. 136, lin. 9 od dołu	(...) autorytet jakim (...)	(...) autorytet, jakim (...)
s. 137, przyp. 123, lin. 8 od góry	(...) <i>Premiers</i> (...)	(...) <i>premiers</i> (...)
tamże, lin. 9 od góry	<i>Etudes</i>	<i>Etudes</i>
s. 144, lin. 10-11 od góry	(...) z Prologu ze sticheronami (...)	(...) z Prologu ze sticheronami (...)

s. 144, przyp. 140, lin. 4 od dołu tamże, lin. 3 od dołu	(...), z tymże (...) (...) á Byzance:	(...), z tym że (...) (...) á Byzance:
s. 154, przyp. 177, lin. 1 od góry	(...) mnisi możemy (...)	(...) mnisi, możemy (...)
s. 156, przyp. 182, lin. 1 od góry	(...) co sugeruje że (...)	(...) co sugeruje, że (...)
s. 160, przyp. 201, lin. 1 od góry	Dla trzynastego moje (...)	Dla trzynastego wieku moje (...)
s. 164, lin. 5 od góry	(...) takego (...)	(...) takiego (...)
s. 166, lin. 13 od góry	<i>Kyrrillos Von Skythopolis</i>	<i>Kyrrillos von Skythopolis</i>
s. 167, lin. 10 od dołu	<i>Spalaitissy</i>	[lepiej – P.K.] Speliotissy [lub] Spiliotissy
tamże, lin. 2 od dołu	<i>O małżeństwie wychowaniu (...)</i>	<i>O małżeństwie, wychowaniu (...)</i>
s. 168, lin. 17 od góry	Θεσσαλονίκη	Θεσσαλονίκη
s. 170, lin. 2 od góry	<i>mes</i>	<i>Vies</i>
tamże	<i>Ermite</i>	<i>ermite</i>
tamże	(XIV ^e s.)	(XIV ^e s.)
s. 172, lin. 8 od dołu	(...) Tynec, s.a.	(...) Tynec 1998
tamże, lin. 5 od dołu	(...) á Byzance:	(...) á Byzance:
s. 173, lin. 14 od góry	<i>Etudes</i>	<i>Etudes</i>
tamże	<i>orientale</i>	<i>orientale</i>
tamże, lin. 15 od dołu	<i>Pustyni judzkiej</i>	<i>Pustyni Judzkiej</i>
tamże, lin. 10 od dołu	„History. New Series“	„History”, New Series
tamże, lin. 9 od dołu	<i>st. Romil</i>	<i>St. Romil</i>
s. 174, lin. 9 od góry	<i>Ordained</i>	<i>Ordained</i>
tamże, lin. 10 od góry	(...) of the Great Habit (...)	(...) of the Great and the Small Habit (...)
tamże, lin. 9 od dołu	<i>dell' preghiera</i>	<i>della preghiera</i>
tamże, lin. 8 od dołu	<i>dell' Associazione</i>	<i>dell' Associazione</i>
tamże, lin. 4 od dołu	<i>Eglise</i>	<i>Eglises</i>
tamże, lin. 2 od dołu	MENDIETA E. A.	AMAND DE MENDIETA E. [+ zmiana w kolejności alfabetycznej – P.K.]
s. 175, lin. 15 od dołu	P. MAGDALION	P. MAGDALINO
s. 176, lin. 1 od góry	<i>Gesu</i>	<i>Gesù</i>
tamże, lin. 2 od góry	ed. C.G. CONTICELLO	sous la dir. de C.G. CONTICELLO
s. 177, lin. 8 od dołu	<i>Premiers</i>	<i>premiers</i>
tamże, lin. 7 od dołu	<i>Etudes</i>	<i>Etudes</i>
s. 178, lin. 1-2 od góry	„Roczniki Teologii Kanonicznej”	„Roczniki Teologiczno- Kanoniczne”
s. 186, lin. 11 od góry	<i>разкопки</i> , „Археология”	<i>разкопки</i> , „Археология”

* * *

Podsumowując powyższe wywody recenzyjne należy podkreślić, że mimo pewnych, wskazanych wyżej niedomagań technicznych praca doktorska Pana Jana Mikołaja Wolskiego jest rozprawą bardzo wartościową i po poprawie wskazanych (oraz przeoczonych przez niżej podpisanego) niedociągnięć zasługuje w pełni na publikację.

Temat monastycyzmu bułgarskiego, podjęty przez Doktoranta, jest na gruncie polskiej historii historiografii zagadnieniem nowym. Stąd łatwo zrozumieć tzw. obiektywne trudności, na które musiał napotykać Autor rozprawy. Jest to do pewnego stopnia cena, jaką trzeba zapłacić za nowatorstwo. Niemniej Pan J.M. Wolski wyszedł z tej próby obronną ręką i fakt ten należy docenić. Warto również podkreślić, że Doktorant oparł się na prawie nieznanymi w Polsce źródłach cerkiewno-słowiańskich oraz *grosso modo* na opracowaniach bułgarskich, dostarczając w ten sposób polskiemu czytelnikowi przegląd literatury bułgarskiej (praktycznie również w naszym

kraju nieznaną) z zakresu rodzimego monastycyzmu. Stanowi to dużą wartość dodaną recenzowanej pracy. Z drugiej zaś strony, podejmując powyższy temat, J.M. Wolski wszedł w wąski krąg polskich bizantynistów-slawistów, powiększając ich grono. Można więc mieć nadzieję, że pracując dalej w obranym przez siebie kierunku Pan J.M. Wolski wzbogaci jeszcze polską bibliografię o wiele cennych publikacji.

Wobec powyższego oceniam pracę jako bardzo dobrą i spełniającą całkowicie wymogi stawiane dysertacjom doktorskim, a tym samym postuluje dopuszczenie Doktoranta, Pana J.M. Wolskiego, do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Lublin, 12.06.2017

Kierownik
Katedry Historii Starożytnej i Bizantyńskiej
Piotr Kochanek
dr hab. Piotr Kochanek, prof. KUL